

Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi
ISSN:2147-7523, E-ISSN: 2630-5631
Cilt: 7, Sayı: 1, ss. 253-258
Geliş Tarihi: 06.04.2020
Kabul Tarihi: 09.04.2020
DOI: 10.26513/toecd.715414

Kitap İncelemesi / Book Review

**Çağdaş İslam Düşüncesinin Sorunları: Hasan Hanefi,
Abdulvehab Messiri, Muhammed Abid Cabiri, Raşid Gannuşi**

Çev. İslam Özkan, 1. Baskı, İstanbul: Pınar Yayınları, 2017, 144 sayfa

Değerlendiren: Ayşenur Hazar*

İslam topluluklarının entelektüel ve fikri üretiminde 1960'lı yıllar, yeni bir dil ve paradigma açısından kurucu nitelikte görülür. Nitekim çağdaş Arap düşüncesine dair eserlerin birçoğunda 1967 Arap-İsrail Savaşı bir sınır çizgisi mukabilindedir. Filistin topraklarının işgali, İsrail devletinin kuruluşu ve Arap-İsrail savaşlarında alınan yenilgilerle birlikte sömürge-sonrası Arap devletlerinin nominal bir özgürlükte sınırlı kalan uygulamaları derin bir hayal kırıklığı, öfke ve hınca yol açtığı gibi entelektüel üretimde daha incelmış bir eleştiriyi de dolaşıma sokmuştur. Bu bağlamda hakkı teslim edilmesi gereken dört Arap düşünürün yazılarından derlenen *Çağdaş İslam Düşüncesinin Sorunları* başlıklı eser, literatüre önemli bir katkı sağlar niteliktedir. İslam Özkan'ın çevirisini üstendiği eserde, Hasan Hanefi'nin "Yeni Medeniyet Projesi Geçmiş, Şimdi ve Gelecek", "Direniş Kültürü", "Kültür, Siyaset ve Medya" ile "Liberalizm Mısır'da Başarılı Olamadı" başlıklı dört; Muhammed Abid Cabiri'nin "Liberalizm Fas'ta Başarılı Oldu" başlıklı bir; Abdulvehab Messiri'nin "İdeoloji ve Söze Dair" ile "Yeni İslami Söylemin Yapı Taşları" başlıklı iki; Raşid Gannuşi'nin "İslam ve Laiklik" ile "İslam ne zaman çözüm olur?" başlıklı iki yazısı olmak üzere toplamda dokuz makale yer almaktadır.

* Arş. Gör., Sakarya Üniversitesi, TR, Ortadoğu Enstitüsü, orcid.org/0000-0002-2214-2486, aysenurhazar@sakarya.edu.tr

Eserde ilk olarak Mısırlı düşünür Hasan Hanefi'nin Arap-İslam medeniyeti projesini üç tarihsel düzlemde analiz ettiği “Yeni Medeniyet Projesi Geçmiş, Şimdi ve Gelecek” başlıklı makalesine yer verilir. Medeniyet projesinin geçmişine dair değerlendirmelerinde Hanefi, İslami ilimlerin teşekkülünün tamamlandığı ve İslam medeniyetinin bilim, sanat ve düşünce medeniyetine dönüştüğü ilk beş yüz yıllık süreci yaratıcılığın zirvesi olarak yorumlar ve düşüşü Gazali'nin “akli ilimlere saldırısı”, Eşariliğin iktidar ideolojisine dönüşmesi ve tasavvufun yükselişi ile başlatır. Medeniyet projesinin şimdisini ise son iki yüz yıllık süreçte yaşananlar üzerinden izah eder. Hanefi'ye göre, ezilmişlik, geri kalmışlık, emperyalizm ve hegemonya gibi iç ve dış meydan okumaların hakim olduğu bu süreçte medeniyet projesinin hedefleri ıslahatçı, liberal ve laik düşünce kalemleri tarafından yeniden belirlenmiş; fakat teorideki çoğulculuk zamanla korunamayıp Selefilik ve laiklik gibi iki uçta kutuplaşmıştır. Hanefi, medeniyet projesini çıkmaza sokan bu kutuplaşmanın giderilmesini gelecek hedeflerine önceler ve buradan hareketle bugünün özgür dünyasını kuşatacak yeni bir tevhid projesi ile yeryüzündeki bütün ilahları dışlayan bir özgürlük teorisi oluşturulmasını önerir.

Hanefi, muhtemelen Filistin'deki ikinci intifada sürecinde kaleme aldığı “Direniş Kültürü” başlıklı makalesi ile bahsini ettiği özgürlük teorisine kaynaklık edecek direniş kültürünü irdeler. “İç ve dış düşmanlara teslimiyet yerine direniş kültürü üzerine bina edilmiş, halk hareketlerini canlandıracak, toplulukları dinamize edecek ulusal bir kültürün yeniden yapılandırılması mümkün müdür?” (s. 60) sorusu ile öncelikle direniş felsefesinin imkanını sorgulayan Hanefi, müspet bir cevap için iki yol önerir: Arap acziyetinin nedenlerini kavramak ve direnişin kadim kültürdeki yerini tespit etmek. Hanefi, Arap acziyetinin nedenlerini Arap-İsrail savaşlarının yenilgisinin oluşturduğu kompleks, Arap rejimlerinin meşruiyet tesisinde dışa olan bağımlılığı, halkın siyasi katılımdan uzak kalması, Araplar arasındaki dayanışmanın zayıflaması ve siyasi hayalin olmayışı şeklinde sıralar. Direnişin kadim kültürdeki yerini ise farklı ekol ve düşünce sistemleri arasında bir karşılaştırmaya giderek tespit eder. Bu bağlamda Eşari ve hulul yanlısı uluhiyet anlayışlarını, Murcie ve Mutezile'deki amel-iman ilişkisini, Sünni piramidal dünya tasavvuru ile Şia'nın yatay dünya tasavvurunu, nassın literal yorumu ile vakiayı nassa önceleyen yorumu karşılaştıran Hanefi, karşılaştırmaların ikinci ögesinin lehine bir tavır alarak kadim kültürel mi-

rasın direniş ve devrim için gerekli tüm dinamikleri içerdiğini vurgular ve entelektüelleri “düşünce silahıyla” fiili direnişe destek olmaya davet eder.

Hanefi, direniş ve özgürleşme için kültüre atfettiği rolü, “Kültür, Siyaset ve Medya” başlıklı yazısı ile biraz daha somutlaştırır. “Bizim ulusal bilincimizde siyaset kültürdür, kültür de siyaset” (s. 112) söylemi ile kültür ve siyasetin ayrılmazlığını savunan Hanefi, düşünsel kaygılar ile siyasi kaygılar arasında bir fark olmadığını vurgulayarak meseleyi medya ile ilişkilendirir. Hanefi’ye göre Arap/İslam coğrafyasındaki sorunların çözümünde gerekli olan ulusal diyalog ve mutabakatın sağlanması için medya kritik bir öneme sahiptir ve kültürle siyaseti kendi bünyesinde toplamayı başaran ve düşünsel kaygıları ulusal kaygılarla harmanlamayı becerebilen entelektüeller eliyle ikinci bir Arap/İslam uyanışını başlatabilir.

Hanefi’nin “Liberalizm Mısır’da Başarılı Olamadı,” ve Faslı Muhammed Abid el-Cabiri’nin “Liberalizm Fas’ta Başarılı Oldu” başlıklı yazıları ise iki düşünür arasında 1980’li yıllarda İslam-laiklik, liberalizm, gelenek ve modernlik gibi konular üzerinden dönen tartışmanın kısa bir bölümünü oluşturur. Liberalizmin Mısır’daki serüvenini analiz eden Hanefi’ye göre liberalizm Mısır’da modern ulus devletinin kurulması, bağımsız milli ruhun oluşturulması ve milli devrimlerin yapılmasına öncülük etse de kendine ait olmayan topraklara ekilmişçesine kök salamamış ve muhalefetin boğulması, partilerin yolsuzluğu, azınlığın çoğunluğa tahakkümü ve sermayenin yönetime engel olması gibi unsurlarla özdeşleşerek hızla zıddına dönüşmüştür. Böylelikle, liberalizmin Mısır’da başarısız olduğunu ilan etmiş olan Hanefi, başarısızlığın faturasını -onu imkansız kılacak tarihsel nedenler olarak nitelendirdiği- Eşariliğin iktidar anlayışı ile sufi teslimiyet anlayışına keser. Hanefi’ye cevap niteliğinde yazdığı yazısında Cabiri, aynı tarihsel nedenlerin varlığına rağmen liberalizmin Fas’ta başarılı olduğunu vurgular ve neden olarak Fas’ta sefilikle modernlik arasında keskin bir çatışmanın yaşanmamış olmasını gösterir. Cabiri, liberalizmin İslam dünyasındaki genel başarısızlığına dair tespitlerinde ise Hanefi ile ters düşer. Mağrip’in liberal tecrübeyi Eşari ideolojinin egemenliği altında yaşamış olduğuna dikkat çeken Cabiri, herhangi bir mezhep ya da dinin istibdadın kaynağı olamayacağını savunur. Cabiri’ye göre, başarısızlığın asıl nedeni dışarıdan kaynaklı yayılmacı emperyalizmdir. Nitekim “emperyalist Avrupa’nın müdahalesi olmasaydı, Mısır’da Muhammed Ali’nin reformlarının akıbeti farklı olduğu gibi liberal tecrübenin mecrası da farklı

olurdu. Bu farklı akıbet de muhtemelen Eşari mezhebiyle birlikte gerçekleşecekti” (s. 57).

Mısırlı düşünür Abdulvehab Messiri ideolojilerin Arap halkları tarihindeki akıbetinden bizzat ideoloji sözcüğünü tartışmaya açar. “İdeoloji ve Söze Dair” başlıklı yazısında Messiri, isim merkezli Hint-Avrupa dillerine ait bir kelime olarak ideolojinin fiil merkezli bir dil olan Arapça ile uyuşmadığına dikkat çeker ve kullanılmamasını öğütler. Çünkü düşüncenin yaşayan pratik ve bilinçle ilişkisi açısından ideoloji sözcüğü Araplara dair vakıayı gözlemlenmede ve eyleme dönüştürmede yetersiz kalır. Bu bağlamda Arap dilinin fiil ile düşünmeyi öncelediğini vurgulayan Messiri, alternatif olarak ise “kale” (dedi) kelimesini ve türevlerini önerir. Nitekim Messiri’ye göre kale (dedi) ve türevleri “düşünme ve açıklama sürecinden neşet eden geniş insani bir faaliyete işaret etmektedir” (s. 88). Böylelikle Messiri, Müslüman yaratıcılığının merkezine Arap dilini yerleştirmiş olur.

Messiri, bir diğer makalesi “Yeni İslami Söylemin Yapı Taşları” ile bu kez yeni İslami söylemin niteliklerini ele alır. Messiri, 1960’ların ortalarına tarihlendirdiği yeni İslami söylemi, emperyalizm ve modernleşme tecrübesine cevap olarak 19. yüzyılda ortaya çıkan İslami söylemden Batı’ya yönelik tavrı üzerinden ayırır. Messiri’ye göre ilk ıslah çağrısında bulunanlar Batı medeniyetinin farklı bir aşamasına şahit olduklarından Batı’ya yönelik müsbet bir algı içerisinde olup uyarlamacı ve ilerlemeciydi. Oysa yeni İslami söylemin taşıyıcıları, Batı medeniyetinin krizi ve eleştirisinin netleştiği bir aşamanın tanıkları olarak daha eleştirel ve üretken olmuşlardır. Messiri, bu ayırıcı vasfın yanında yeni İslami söylemin birçok özelliğini sıralar. Messiri’ye göre yeni İslami söylem, özür dileyici veya savunmacı olmayıp Batılı sistemler ile eleştirel bir etkileşim içine girer ve vakıanın ortaya çıkardığı sorunlar karşısında hazır cevaplar ile yetinmez; Batı’nın evrenselliğini reddettiği gibi sosyal bilimlerin de evrensel olduğunu düşünmez; ayrıca Batılı sözcüklerin içeriklerinin sadece dilsel olmadığının farkındadır.

Tunuslu düşünür ve siyasetçi Raşid Gannuşi ise “İslam ve Laiklik” ile “İslam ne zaman çözüm olur?” başlıklı yazılarıyla çağdaş İslam düşüncesinin en tartışmalı konularından birini ele alır. İslam-laiklik ilişkisine dair analizlerinde Gannuşi laikliğin esasında Batı’da krallar ve din adamları arasındaki kadim çatışmanın oluşturduğu sorunlar karşısında akli tüm vesaayetlerden özgürleştirmek ve önündeki engelleri kaldırmak için sunulan

bir dizi pratik çözümleri temsil ettiğini belirtir ve siyasi alanla dini alanı ayıran bu tür (kısmi) laikliğin İslam'daki ibadetler ve muameleat ayrımı ile uyumlu olduğunu savunur. İslam tarihinde devletin tarafsızlığı ve din özgürlüğü açısından Avrupa'nın çok ötesinde bir tecrübenin yaşanmış olmasını da bu ayrıma bağlar. Bununla birlikte Gannuşi, laiklik meselesinin bugünün dünyası açısından rahatsız edici tarafını da göz ardı etmez. Gannuşi'ye göre laiklik, başlangıcındaki akıl özgürlüğü ve dinle devleti birbirinden ayırma noktasındaki pratik çözümleri aşarak dini yok sayan felsefi bir düşünüş haline gelmiş ve kutsal her türlü siyasi/toplumsal faaliyetten uzaklaştıran kapsamlı laiklik seviyesine ulaşmıştır. Laikliğin Batı'da pratik bir çözüm olarak ortaya çıktıktan sonra bu pratikliği aşan radikal bir felsefeye dönüşmesi, Gannuşi'yi bir çözüm olarak İslam'ın tatbikinde daha temkinli olmaya yönlendirir ve "İslam ne zaman çözüm olur?" sorusu üzerinden görüşlerini detaylandırır. Gannuşi'ye göre tarihsel tecrübe, "çözüm İslamdır" gibi kutsal bir slogana sahip olmanın iktidara gelmek için yeterli olmadığını İslamcılara göstermiştir. Zira siyasi alanda rekabet eden herkes sloganıyla değil, insanlara gösterdiği ilgi ve sevgiyle değerlendirilir. Dolayısıyla İslam'ın ne zaman çözüm olabileceği, İslami hareketin birtakım sorunların çözümü konusunda gösterdiği çaba ile ilişkilidir. Bu bağlamda çözümü için çaba gerektiren başlıca sorunlar, İslam toplumlarına yönelik uluslararası saldırılar, ümmetin bölünmesi, istibdad, yolsuzluk ve dışlayıcılıktır.

Çağdaş İslam düşüncesinin dört farklı temsilcisinin İslam toplulukları ve düşüncesine dair analizlerine yer verildiği eserin, Türk okuyucuyu İslam toplumlarının sorunları ve çözüm yolları konusunda farklı bakış açıları ile tanıştırmaya veya okuyucunun aşinalığını artırması değerli bir katkıdır. Düşünce tarihine karşılaştırmalı bir perspektiften ilgi duyan okuyucular için diğer üç düşünürü göre eserleri ve düşünceleri ülkemizde daha az bilinen Abdulvehab Messiri'ye eserde yer verilmesi bu katkıyı daha da anlamlı kılabılır. Bununla birlikte fark edilir bazı eksikliklere de değinmek gerekir. Öncelikle seçilen yazıların asıl yayın tarihi ve mecrası bilgisine yer verilmemesi anlam-bağlam ilişkisi açısından okuyucuyu yorabilir. Yazının kaleme alındığı tarihin bilinmesi ilgili tarihsel bağlama dair olgu ve söylemler hakkında da fikir verebileceğinden yazarın meramı da daha kolay anlaşılacaktır. Nitekim Hasan Hanefi'nin muhtemelen Filistin'deki ikinci intifada sürecinde kaleme aldığı "Direniş Kültürü" başlıklı yazısındaki sert ve talepkar dil ancak böyle bir ön bilginin ışığında anlamlandırılabilir. Bu-

nunla bağlantılı olabilecek bir diğer sorun, seçilen yazıların akademik makale ve gazete köşe yazısı gibi nitelik ve üslup açısından eşdeğer olmayan türlerde olmasıdır. Bu okuyucuyu tartışmanın ağırlığı ve akışından koparabileceği gibi yazarların hedef kitlesindeki çeşitliliği de düzleştirebilir. Yine Hanefi'den örnek vermek gerekirse, Hanefi yazılarının halk, entelektüeller ve akademisyenler gibi farklı muhataplara göre kaleme alındığını belirtir. Son olarak üzerinde durulması gereken bir diğer eksiklik, seçilen yazar ve yazılara dair açıklayıcı bir bilgi notu veya editoryal bir takdimin olmamasıdır. Şüphesiz derlemeye konu yazar ve yazıların neden seçildiğine dair bir bilgi okuyucunun işini daha da kolaylaştıracaktır.